

SZABÓ PÉTER

A magyar királyi honvédség és a tudatos népirtás vádja

„Igen, elismerem, hogy a magyar Keleti Megszálló Csoport 105. hadosztályának parancsnokaként valóban az akkori fasiszta kormány és vezérkar akaratát hajtottam végre, és részt vettem az ukrán-szovjet nép kiirtásában és leigázásában. A súlyos vérontással járó hitleri politika működését és tevékenységüket csak most látom át és mélyen elítélem mindezt”¹ – olvasható Álgya-Pap Zoltán altábornagynak, a 105., illetve 5. könnyű hadosztály 1942. október 15. és 1943. október 1. közötti parancsnokának 1947. október 26-ai tanúkihallgatási jegyzőkönyvében, melyet Krausz Tamás és Varga Éva Mária *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947* címmel nemrég megjelent forráskiadványában tett közzé. Ezen dokumentum egyike annak a száznyolcvanhétnek, melyek a szerkesztők értelmezésében hiteles és bizonyító erejű dokumentumai a magyar királyi honvédség megszálló seregtestei által a Szovjetunió területén 1941 és 1945 között elkövetett „tudatos népirtásnak”.

A „tudatos népirtás” vádja

Krausz Tamás és Varga Éva Mária szinte mindent megtettek annak érdekében, hogy a kegyetlen partizánháború és a keleti hadszíntér harci cselekményei során történt magyar atrocitásokat előre megtervezett népirtásként, rasszista cselekedetként tárják az olvasók elé. Kötetük bevezető tanulmányában hipotézisük igazolásaként két kiadvány azon részleteit ismertetik, melyekben a megszállt ukrán–orosz hadművelési területen tevékenykedő honvéd alakulatokat felettes parancsnokságaik a partizáncsoportok és segítőik elleni kíméletlen fellépésre utasítják.

Mit is lehet tudni ezekről a kiadványokról? Hágy Gyula írónak, publicistának 1943-ban megadatott, hogy a „Szovjetunió hatóságai” sok ezer iratdarabból álló anyagot bocsátottak rendelkezésére, amely jelentős részben a magyar megszálló alakulatok parancsnokságainak harctéri naplóit, jelentéseit, illetve beosztott táborkainak és tisztjeinek személyes feljegyzéseit tartalmazta. Ezeket a szovjet csapatok által zsákmányolt magyar hadiokmányokat az ekkor Moszkvában élő író *Partizánok tükre* című brosrájában² szövegkörnyezetükből kiragadva, hivatkozás nélkül, meg-

1 A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947. Főszerk. Krausz Tamás. Szerk. Krausz Tamás–Varga Éva Mária. L'Harmattan, Bp., 2013. 57.

2 Hágy Gyula: *Partizánok tükre*. Athenaeum, Bp., 1945. A kötet először 1943 májusában Moszkvában, magyar nyelven jelent meg. Szerzőjének feltehetően a szovjet hadifogságba került magyar

lehetősen hatásvadász módon dolgozta fel és tárta a nyilvánosság elé. Krausz Tamás sem cselekedett másképp. Bevezető tanulmányába nemcsak e korabeli dokumentumok – Háy által idézett – részleteit, hanem az író sajátos publicista értelmezéseit is átemelte. A leggyakrabban idézett „7400/MM A 1942. számú” rendeletről Háy kiadványából csak annyit tudunk meg, hogy nyomdailag állították elő, a magyar megszálló csapatok parancsnokai megkapták, illetve létezett III. és IV. fejezete, s az utóbbinak 16. melléklete is. A bírált kötet főszerkesztőjét az irat pontos tárgyának, tartalmának, keletkezési idejének homályban maradása egyáltalán nem zavarta, csupán egy olyan személyhez kívánta kapcsolni, aki e rendeletet kiadhatta. Sajátos módon Abt Ottó vezérőrnagyot, a 108. könnyű hadosztály 1941. november 1. és 1942. október 15. közötti parancsnokát találta erre a legalkalmasabbnak.³ Úgy gondolom, hogy bármilyen dokumentum bizonyító erejű forrásként való feltüntetése ily módon tudományos igényű történeti munkában megengedhetetlen.

A folyó háború tapasztalatainak ismertetése. Partizánharcok. 10. számú füzet című, 1942 áprilisában kiadott vezérkari tájékoztató, melyet a szerkesztők kötetükben „10-es számú parancs”-ként említenek, többnyire a német és szövetséges csapatok által megszállt ukrán területen tevékenykedő partizáncsoportok fajtáit, állományának összetételét, harceljárásait és az ellenük folytatott „háború” tapasztalatait ismerteti. Az 1942 tavaszára mind nagyobb mértékben aktivizálódott partizánmozgalommal szembeni erőteljes és könyörtelen fellépést a bíralt kötet szerkesztői – főképpen morális szempontok alapján – teljesen jogtalannak tartják. Úgy vélik: miután maga a háború jogtalan volt, a partizánok elleni erőszakos fellépés is háborús bűntett. Szerintük nem volt semmilyen „akceptálható nemzetközi jogi alapja” az ellenük folytatott kíméletlen, de többnyire eredménytelen harcoknak. Ezzel szemben az 1899-ben, illetve 1907-ben megkötött Hágai Egyezmény megengedhetőnek tartotta az ellenséges csapatok tagjaival és segítőivel szembeni megtorlásokat – beleértve kivégzéseket is – abban az esetben, ha azok fegyvereiket nem nyíltan viselték, nem volt rajtuk egyenruha, nem különböztették meg magukat a polgári lakosságtól, nem álltak felelős parancsnokság alatt és nem tartották be a nemzetközi egyezményekben lefektetett háborús viselkedés normáit. A korabeli hadijog ugyanakkor tiltotta a megtorlásokat, kivégzéseket, ha azokra pusztán feltételezés alapján került sor. A túsok kivégzését is csak abban az esetben engedélyezte, ha ezen elrettentő cselekedet arányban állt az ellenség jogsértő tevékenységével. A települések öncélú felgyújtása, lakosainak meggyilkolása természetesen nem tartozott a háborús helyzetben engedélyezett cselekedetek közé.

A fent említett vezérkari tájékoztató foglalkozik a magyar megszálló csapatoknak a helyi lakossággal való kapcsolatával is. *A lakosság helyzetének megjavítása. Az elégedetlenség kiküszöbölése* című alfejezetében több olyan, követendő eljárást fogalmaz meg a megszállt területeken tevékenykedő parancsnokságok és csapatok számára, amelyekkel az ukrán–orosz lakosságot távol lehetne tartani a

katonák „átnevelése” céljából kellett elkészítenie a művét. 1945-ben változatlan formában adták ki újra.

³ A magyar megszálló csapatok i. m. (1. jz.) 30.

partizánokkal való együttműködéstől. Ezek közül a katonai közigazgatás hatáskörébe tartozó eljárások, feladatok közül többek között az alábbiakat sorolja fel: „élelmiszer, valamint apróbb közszükségleti és élvezeti cikkek biztosítása a lakosság számára”; „a lakosság kérelmeinek jóindulatú teljesítése, ha nem ütközik katonai vagy gazdasági szempontból valamilyen akadályba”; „a lakosság bizalmának megnyerése – jóindulatú, emberséges és igazságos bánásmóddal”.⁴ A vezérkari tájékoztató szerkesztői „a lakosság támogatásának megnyerése céljából” az alábbiakat is fontosnak tartották: „A megszálló csapatoknak mindenhol jelen kell lenniük. A lakoságnak látnia kell, hogy egyrészt nem marad ellenőrzés és védelem nélkül, másrészt, hogy a partizánok túlkapasait nyomon követi a legkíméletlenebb megtorlás és segítők is azonnal elnyerik méltó büntetésüket.”⁵ Jóllehet ezekből az előírásokból – a sorozatos rajtaütéseket, kisebb-nagyobb támadásokat végrehajtó partizáncsoportok által uralt és ellenőrzött területeken – kevés valósult meg, a tájékoztató füzetben nem található olyan passzus, amely a helyi lakossággal szemben öncélú, etnikai jellegű vagy ideológiai indíttatásból végrehajtható erőszakos cselekedetekre utasította vagy akár csak készítette volna a magyar megszálló alakulatokat és parancsnokságokat. Az ukrán és orosz etnikum nem a náci ideológia szerint meghatározott szolga- vagy alávetett népként szerepel a füzet lapjain. *A lakosság tájékoztatása és felvilágosítása. Ellenhírverés* című alfejezetben például ez olvasható „Az ukránok szláv vére erősen keveredett turáni és germán népek vérével. [...] Az európai rendben fontos hivatás vár az ukránokra.”⁶ E mondatokból egyáltalán nem lehet következtetni arra, hogy az ukrán lakosság „kiirtása” is a magyar megszálló csapatok feladatai közé tartozott volna.

Sajnálatos és elítélendő, de történelmi tény, hogy a magyar királyi honvédség egyes alakulatai II. világháborús keleti hadszíntéri tevékenységük során számos indokolatlan, esetenként nagyobb méretű megtorlást, kivégzést követtek el az ukrán–orosz polgári lakosság körében. Ezeket az erőszakos cselekményeket azonban tudatos népiirtásként feltüntetni, akár a zsidó, akár az örmény genocídiummal azonosítani, elfogadhatatlan és káros hozzáállás. Jelen meghatározások szerint genocídiumnak tekintünk minden olyan cselekedetet, melyet azzal a szándékkal követnek el, hogy egy etnikumot részben vagy egészben megsemmisítsenek. A Szovjetunió területén 1941 és 1944 között megszálló feladatokat ellátó magyar alakulatokat nem utasították arra, hogy az ukrán és orosz lakosság körében tömeggyilkosságokat, etnikai tisztogatásokat kövessenek el. Az előfordult atrocitások, kivégzések szinte minden esetben harci cselekményekhez köthetők. Az indokolatlan, öncélú büntettek is ezek ürügyén történtek. Ahol a partizánmozgalom aktivitása nem volt számottevő, nevezetesen a lengyel–ukrán lakosságú galíciai területeken, illetve a 2. hadsereg Don menti hadműveleti te-

4 A folyó háború tapasztalatainak ismertetése. Partizánharcok. 10. számú füzet. Honvéd Vezérkar főnöke 4. osztály. Attila-nyomda, Bp., 1942. 29.

5 Uo. 32.

6 Uo. 31.

rületének hátsóbb körzeteiben, ott a magyar alakulatoknak sikerült normális és békés kapcsolatot kialakítani a helyi lakossággal.

Krausz Tamás előszava

A bírált dokumentumkötet esetében elvárható lett volna, hogy a publikált dokumentumok előtt egy részletes, a magyar megszálló alakulatok II. világháborús szovjetunióbeli tevékenységét, partizánellenes vállalkozásait és a helyi lakossággal való viszonyát ismertető tanulmányt is publikáljanak a szerkesztők. *Az elhallgatott népirtás* című előszó azonban nem ilyen szempontok szerint íródott. Szerzője szinte teljes egészében a tudatos népirtás vállalhatatlan hipotéziséről értekezik, illetve a közzétett dokumentumok fajtáit, lelőhelyeit és keletkezésének (inkább keletkeztetésének) mechanizmusát ismerteti. Jelen kötet címe emiatt roppant megtevéstető, hiszen az olvasó a lexikonból és ismeretterjesztő munkákból kiollózott féloldalmi „összefoglalóból” vajmi kevés információhoz jut a fent megnevezett részműveletről. A magyar megszálló alakulatok II. világháborús történetének részletes feltártsága még nem mentheti fel a szerkesztőket az alól, hogy ne használják fel azokat a feldolgozásokat,⁷ melyek ez ideig megjelentek.

Az ok-okozati összefüggéseket és a háttérinformációk ismertetését mellőző bevezető tanulmányban a szerkesztők szinte teljes mértékben kizárták az események kontextusát, ami a dokumentumokban rögzített cselekmények megértésének előfeltételét jelentette volna. Nevezetesen: az olvasó nem győződhet meg igazából a közzétett dokumentumok hitelességéről vagy hiteltelenségéről, mert nem kap kellő információt többek között a keleti hadművelési területen tevékenykedő magyar megszálló alakulatok feladatairól,⁸ állományuk összetételéről, fegyverzeti és élelmezési ellátottságukról, fegyelmi állapotukról, az ukrán–szovjet partizánok harcerejéről,

⁷ Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris, Bp., 2004. 38–155. (a *Megszállás a Szovjetunióban és Lengyelországban, 1941–1944* és *A magyar megszálló alakulatok tevékenysége a Szovjetunióban, 1941–1942* című fejezetek); *Uő*: *Megsemmisítő háború: a keleti front és a magyarok által elkövetett háborús bűncselekmények a második világháborúban*. Belügyi Szemle (2005) 2. sz. 5–34.; *Uő*: *Holokauszt, népirtás és a megszálló alakulatok*. Évkönyv. 1956-os Intézet 12. (2004) 9–29.; *Szabó Péter*: *Adalékok a magyar királyi honvédség megszálló alakulatainak tevékenységéről a keleti hadművelési területen*. Rejmentarovka, 1941. december 21. Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 2. sz. 481–495.; A 33. gyalogezred megszálló tevékenysége a keleti hadművelési területen. In: *Babucs Zoltán–Szabó Péter*: „Szent Istvánnal álljuk mindig a vártát”. A székesfehérvári magyar királyi „Szent István” 3. honvéd gyalogezred a második világháborúban. Püedlo, Nagykovács, 2009. 72–93.

⁸ A magyar megszálló alakulatok eredeti feladata a szállítási útvonalak, vasutak, hidak, objektumok biztosítása és a katonai közigazgatási feladatok ellátása volt. Hadrendjüket várható biztosító feladataik tekintetbe vételével alakították ki. Az ezen feladatok ellátásához nem feltétlenül szükséges fegyvernemeket – mint például a tüzérséget – kezdetben be sem állítottak kötelékeikbe. A felettes német parancsnokságok – a partizáncsoportok felszámolásán kívül – azonban szovjet reguláris csapatok ellen is bevetették ezen alakulatokat, ha az arcvonal áttörését követően kritikus helyzet adódott.

kegyetlen harcmódoráról, a szovjet diktatórikus rendszer által működtetett propagandaszervek és igazságszolgáltatás működéséről, valamint a közzétett dokumentumok keletkezésének vitatható körülményeiről. E résztémákra vonatkozó elemzések, kritikák és magyarázatok nélkül a magyar háborús bűncselekményekkel kapcsolatos hadifogoly-tanúvallomásoknak, az ukrán–orosz polgári lakosság körében utólagosan felvett nyilatkozatoknak, illetve a szovjet területi bizottságok jelentéseinek forrásértéke meghatározhatatlan, de mindenképpen kétséges.

Roppant zavaró az orosz nyelvből magyarra lefordított dokumentumokban előforduló számtalan pontatlan, szakszerűtlen kifejezés, személy- és alakulatnév. Korrigáló, pontosító és magyarázó jegyzetek hiányában emiatt találkozunk az olvasó többek között magyar SS hadosztállyal a Don mentén, illetve olyan magyar alakulatmegnevezésekkel (33. magyar gyaloghadosztály, 2. gyalogezred 4. zászlóalj, illetve 442. büntető [másutt munkaszolgálatos] zászlóalj), melyek teljes mértékben tévesek és kitaláltak. A szerkesztők a dokumentumokban előforduló tévedések tételes korrigálását nem tekintették feladatuknak, ahogy ezt a kötet 182. és 261. jegyzetében – „terjedelmi okokkal” is magyarázva – kategorikusan ki is jelentették. Tudományos igényű munkánál, különösen a hadtörténeti jellegűnél a személyek és alakulatok pontos megnevezése elengedhetetlen.

A „minden tekintetben hiteles” levéltári dokumentumok és a forráskritika hiánya

A forráskiadványban közzétett 187 dokumentum közül – ha keletkezésük kényszerítő körülményeit figyelmen kívül hagyjuk – leginkább azon magyar tábornoki és törzstiszti kihallgatási jegyzőkönyvek szövegei számítanak forrásértékűnek, amelyek a Csernyigovban 1947 októberében és novemberében lefolytatott nagy nyilvánosságú per, továbbá a szovjet állambiztonsági szervek által Baden bei Wienben fogva tartott Somlay Zoltán ezredesnek és társainak pere, illetőleg a szombathelyi lakásán 1946. április 11-én letartóztatott, majd a szovjet katonai törvényszék által Budapesten elítélt és 1947. március 17-én Sopronkőhidán kivégzett Bakay Szilárd altábornagy pere kapcsán születtek. Ezen iratok tanúsága szerint ugyanis a kihallgatást vezető szovjet nyomozó tisztnek a „békés lakosság kifosztásán és kiirtásán”, „a békés falvak felgyújtásán”, illetve „az elfogott fegyvertelen polgári személyek kivégzésén” kívül az erőszakos cselekmények körülményeire, az ezeket elrendelő parancsnokok kilétére, valamint a részt vevő magyar alakulatokra vonatkozólag is tettek fel kérdéseket a perbe fogottaknak. A sajnálatos események ennek következtében némileg kontextusba kerülhettek. (Hasonlóképpen jellemezhető forrásérték szempontjából az a két, 1945 és 1956 között Magyarországon keletkeztetett népbírósi peranyag, melyek szintén a keleti hadműveleti területen elkövetett magyar atrocitásokkal kapcsolatosak.)⁹

⁹ A magyar megszálló csapatok i. m. (1. jz.) 527–568.

A mindent vagy a vádak egy részét „beismerő” válaszok megfogalmazásai és szóhasználata elég beszédes. Algya-Pap Zoltán altábornagy 1947. október 31-ei „nyilatkozatában” olyan kifejezések és szófordulatok találhatók, amelyeket nagy valószínűséggel vallatói adhattak a szájába. Az említett „nyilatkozatban” az alábbi, az 1945 előtti magyar közbeszédtől vagy katonai szaknyelvtől teljesen idegen kifejezések olvashatók: „Az eddigi vallomásomban beláttam és elismertem azt, hogy a Szovjetunió területén volt egész Magyar Megszálló Erő a *fasiszta magyar kormány és vezérkar* rendelkezései alapján a hitleri politikának egyik eszköze és fegyvere volt az orosz nép lealacsonyítására, rabságba döntésére és eme romboló politika ellenségeinek megsemmisítésére. [...] Ez a *fasiszta politika* súlyos bűn volt a Szovjetunió, de különösen az ukrán nép ellen és nemcsak a Szovjetunió hadereje, de a *békés lakosság ellen is irányult.*”¹⁰ (Kiemelések tőlem – Sz. P.) A tanúvallomások jegyzőkönyveiben az is megfigyelhető, hogy a kérdésekben rejlő állításokra – főleg az utolsóként feltett kérdésre – a kihallgatottak ugyanazon megfogalmazásban adtak választ.

A szovjet állambiztonsági szervek tanúkihallgatási és szembesítési eljárásairól értékes adalékkal szolgál a Szovjetunióban 1950-ben „háborús bűnökért” 25 év javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre elítélt Tabay József ezredesnek, az 52/III. zászlóalj parancsnokának visszaemlékezése: „Perem egyszerűen folyt le, tíz percig sem tartott a tárgyalás. Az ítélet: Magyar egységek által elkövetett bűntettekért parancsnoki felelősség alapján! Előtte az ügyész bent járt a cellámban és hosszú beszélgetés után kijelentette, hogy személyi intaktságomban nem kételkedik, de nekik utasításuk van. [...] A név szerint keresetteknel, ha tagadtak, vagy csak hasonló nevük volt, úgy folytatták le az ügyet, hogy a börtönspadot, borostás ember mellé odaállítottak két másik, erőteljes fiatal hadifoglyot, és a vidékről behozott tanú így teljes bizonyossággal felismerte a bűnöst, jegyzőkönyv készült és rövid, gyors ítélet.”¹¹

A kötet hitelességük, illetve forrásértékük szempontjából leginkább bírálható dokumentumai azok a vallomások, nyilatkozatok, illetve az ezek alapján készített jegyzőkönyvek, melyeket 1943 és 1947 között a Rendkívüli Állami Bizottság (RÁB) helyi, területi és országos szervei készítettek, illetve gyűjtöttek össze az ukrán–orosz lakosság, valamint a szovjet hadifogságba esett magyar munkaszolgálatosok körében. A több szálon keletkeztetett, RÁB-hivatalnokok, helyi katonai alakulatok parancsnokai, helyi pártszervezetek, illetve gazdasági egységek vezetői által „regisztrált és hitelesített” vallomások, nyilatkozatok és jegyzőkönyvek – ahogy a szerkesztők is megjegyzik – „bármiféle propaganda eszközeként funkcionálhattak a múltban és funkcionálhatnak a jelenben” is. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1942. november 2-ai rendeletével életre hívott RÁB

10 Uo. 57–58.

11 Hadtörténelmi Levéltár (Budapest), Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye (= HL Tgy.) 2846. Tabay József: Második világháborús visszaemlékezés. A csernyigovi nagyszabású háborús bűnös perről, és az azt követő ítéletekről. 29–30.

ezeket és más hasonló dokumentumokat valóban igyekezett hamis propagandája szolgálatára felhasználni.

E szervezet a lengyel tisztok és értelmiségiek katyáni lemészárlása kapcsán vált ismertté. Miután a Katyánban tartózkodó Nemzetközi Orvosi Bizottság elismert antropológiai és igazságügyi orvosszakértői hitelt érdemlően mutattak rá, hogy a gyilkosságokat a szovjet NKVD követte el, és ezt a német propaganda hírül is adta, a RÁB válaszul propagandaanyagok sokaságával árasztotta el a nemzetközi közvéleményt a náci rémtettekről. A több ezer példányban, különálló broszúrákban kiadott közleményében a RÁB a katyáni mészárlás büntetével a németeket vádolta, s ez a megállapítása 1990-ig a szovjet blokkhoz tartozó államokban kötelező érvényű volt. Mellesleg a sztálinizmus Kijev és Minszk környéki áldozatait szintén a RÁB hathatós támogatásával sikerült a „nácik” nyakába varrni. Mindezek ismeretében joggal merülhet fel a kérdés: a kötetben közzétett, szintén a RÁB által keletkeztetett dokumentumok valóban hitelt érdemlők-e? Sajnálatos módon megállapítható, hogy a szerkesztők ilyen és egyéb hasonló, forráskritikai kérdésekkel egyáltalán nem foglalkoztak.

A kötetben számos jelentés és kimutatás „tanúskodik” arról, hogy a „magyar megszállók és bűntársaik [!]” milyen irtózatot okoztak a Szovjetunió egész területén, illetve külön a csernyigovi körzet járásaiban. Hatalmas számok és költségadatok állapították meg a lerombolt épületekről, megsemmisített vagy elrabolt és Magyarországra szállított ipari és mezőgazdasági gépekről, berendezésekről, nyersanyagokról és egyéb vagyontárgyokról, levágott vagy elvitt tenyészállatokról – és sorolhatnánk még. Ezek az utólagos és gyaníthatóan manipulált adatok leginkább a Magyarország kárára kialakult, a Szovjetunióknak kedvező jóvátételi összeg megállapításához voltak szükségesek. Felmerül ismét egy kérdés: a RÁB szervei vajon a partizánok, illetve a szovjet reguláris csapatok által okozott károkat külön tartották-e nyilván, vagy azokat is az idegen megszálló csapatok számlájára írták?

Ha csupán Sztálin 1941. november 17-én kiadott 0428. számú parancsának utasításait vesszük alapul, feltehetően a honvédő szovjet reguláris és irreguláris csapatok is „besegíthettek” országuk lerombolásába. Eszerint ugyanis: „1. Az arcvonal mögött 40-60 kilométer mélységben, az utaktól 20-30 kilométerre jobbra és balra minden olyan települést el kell pusztítani és fel kell égetni, amelyen német csapatok tartózkodnak. A megadott kiterjedésen belül a települések megsemmisítésére széleskörűen alkalmazni kell a légierőt, a tüzérségi és aknavetőtüzet, valamint a gyújtópalackokkal felszerelt felderítő osztagokat, sítalpas katonákat és partizáncsoportokat”¹² – olvasható a „felperzselt föld” taktikája megalkotójának cinikus parancsában.

Ezen utasításában Sztálin kitér a megszállók elleni gyűlöletszítás és a partizántoborzás hatásosabb előmozdítására is. Olyan vadászkülönítmények felállítását rendeli el, melyek német egyenruhába öltöztetett tagjainak „az ügy érdekében”

12 Szabó Péter–Számvéber Norbert: A keleti hadszíntér és Magyarország 1941–1943. 2., bőv. kiad. Püedlo, Nagykovácsi, 2003. 138.

arcvonal mögötti megsemmisítő akciókat kell végrehajtaniuk. A szóban forgó parancsban minderről a következők találhatók: „2. E célból minden ezredben 20-30 fős vadászkülönítmények állítandók fel azzal a feladattal, hogy a települések felrobbantását és felgyújtását végrehajtsák. A településeket megsemmisítő akciókra bátor harcosokat kell kiválasztani. Azokat pedig, akik a német vonalak mögött ellenséges egyenruhában településeket semmisítenek meg, kitüntetésre kell felterjeszteni. A lakosság soraiban azt kell terjeszteni, hogy a falvakat és helységeket a németek gyújtották fel, hogy megbüntessék a partizánokat.”¹³ E vállalkozások során pusztán csak arra kellett ügyelni, hogy maradjanak túlélők, akik a későbbiekben a „náci rémtettekről” beszámolhatnak.

Az anyagi károk tételes felsorolásain és kimutatásain kívül azon tömeggyilkosságokról is készült jelentés, melyeket a magyar csapatok a csernyigovi terület 12 járásában követtek el. Az 1945. március 10-ei keltezésű 83. számú dokumentum szerint 38 611 szovjet állampolgárt „öltek meg vagy kínoztak halálra” e térségben a magyar megszálló alakulatok a háború folyamán.¹⁴ A Keleti Magyar Megszálló Csoport – Ungváry Krisztián által feltárt – korabeli (német archívumokban őrzött) összefoglaló jelentéseit tekintve az áldozatok száma jelentősen kisebb lehetett,¹⁵ s a magyar „elkövetőkön” kívül egyebek is szóba jöhetnek. Ártatlan vagy kollaboránsnak minősített polgári lakosokat ugyanis a partizánok vagy a szovjet hadsereg nyomában haladó NKVD-alakulatok is meggyilkolhattak, nem beszélve azokról az áldozatokról, akik a fent említett „felperzselt föld” taktika alkalmazása során veszítették életüket, vagy éhínség és járványok következtében haltak meg. Sajnálatos, hogy az elpusztult szovjet polgári személyek számával nemcsak a RÁB szervei manipuláltak, hanem jelen esetben Krausz Tamás is. A fent említett jelentésben közzétett csernyigovi veszteségadatot ugyanis ő „több mint százezer főre” változtatta a kötet előszavában.¹⁶

Ha hitelesség tekintetében sorrendet kellene megállapítani a kötetben közölt „levéltári dokumentumok” fajtái között, a sereghajtók mindenképpen a lakossági kihallgatási jegyzőkönyvek lennének. Az ezekben előforduló megannyi árulkodó jel azonban cseppet sem zavarta a szerkesztőket. Egyetlen érdemi pontosító vagy magyarázó jegyzetet nem fűztek hozzájuk, csupán a hitelesítő személyek kiderítését tartották elengedhetetlenül fontosnak.

A kötet 38, 1945 és 1947 között egyénileg tanúvallomást tett ukrán–oros polgári személy elbeszélését, illetve irányított kérdésekre történő válaszait közli. Közülük az analfabéták és a fél-analfabéták száma 17 volt. A „háborús büntettek” elkövetőit (magyarok, németek, fasiszták stb.) ugyan esetenként nem egyértelmű módon nevezték meg, de szinte valamennyi tanú teljes bizonyossággal emlékezett arra, hogy településén hány személyt gyilkoltak vagy erőszakoltak meg, mennyi lakóépületet gyújtottak fel vagy romboltak le, s ezeken kívül az elrabolt

13 Uo.

14 A magyar megszálló csapatok i. m. (1. jz.) 34.

15 Ungváry K.: A magyar honvédség i. m. (7. jz.) 225.

16 A magyar megszálló csapatok i. m. (1. jz.) 34.

vagy levágott tenyészállatok számát illetően is darabra pontos információjuk volt. Csak egy példa a sok közül: Marija Nyikiforovna Glinszkaja 1906-ban született félanalfabéta özvegyasszony 1947. október 24-ei vallomása szerint 1943 októbere és 1944 májusa között: „A magyar alegységek a [zsabinka–kobrin] vasútvonal közelében lévő falvakban elkövetett gaztetteik során 19 nőt, 11 gyermeket és 15 idős embert öltek meg. 52 lakóépületet és 69 egyéb épületet gyújtottak fel. 97 szarvasmarhát és 64 sertést vittek el.”¹⁷

A hiányzó elsődleges dokumentumok

Krausz Tamás és Varga Éva Mária forráskiadványa feltűnő hasonlóságot mutat a dr. Horváth Miklós ezredes által összeállított *A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál* című dokumentumkötettel, amely 1958-ban a Zrínyi Kiadó gondozásában, dr. Münnich Ferenc előszavával jelent meg. Mindkettő egyoldalú, célzatosan válogatott dokumentumokat tartalmaz, s előszavuk politizáló, elfogultságoktól sem mentes hangvétele, valamint szóhasználata (hitleristák és csatlósaik rablőháborúja, Horthy-fasizmus) is hasonlít némileg egymásra. A kötetek különbözősége elsősorban a közzétett dokumentumok hitelességében és forrásértékében fedezhető fel. Amíg a nemrég megjelent vaskos kiadványban kizárólag másodlagos, kiegészítő jellegű dokumentumok találhatók, addig az 1958-ban napvilágot látott kötet a magyar királyi 2. honvéd hadsereg 1942–1943. évi eredeti, illetve részben utólag rekonstruált hadiokmányait tartalmazza.

Háy Gyula fentebb idézett, *Partizánok tükre* című kötetéből, illetve a Krausz Tamás előszavának 44. oldalán elejtett megjegyzésből is ismert, hogy szovjet levéltárak, nevezetesen a podolszki katonai levéltár jelentős mennyiségű II. világháborús magyar katonai iratot őriz. Jelen kötet szerkesztői kapcsolataik által feltehetően hozzáférhettek volna ezen elsődleges dokumentumokhoz. Hogy elmulasztották ezt vagy nem illettek volna a koncepciójukba – a lényegét tekintve mindegy. Mindenesetre e hozzáállásuk meglehetősen tudománytalan és érthetetlen, hiszen forráskritikai szempontokat tekintve a tárgyalt eseményekben részt vevőktől fennmaradt iratok – csupán keletkezésük idejét tekintve is – hitelesebbek, mint a kárvallottaktól és a szemtanúktól származó – utólagos, esetenként hallomásokon alapuló – vallomások és elbeszélések.

A Hadtörténelmi Levéltárban, amelyet hasonló módon elkerültek a bírált kötet szerkesztői, ugyancsak őriznek – ha nem is túl nagy számban – hadiokmányokat a magyar megszálló alakulatok 1941 és 1944 közötti szovjetunióbeli tevékenységéről. Továbbá a kutatók rendelkezésére áll már az 1990-es évek elejétől – 12 mikrofilmtekerccsen tárolva – a német Kommandant für das rückwärtige Armeegebiet 580 (580. mögöttes hadseregterület parancsnoka) iratanyaga, amelynek alárendeltségébe 1942 és 1944 között számos magyar megszálló alakulat tartozott. Ebben

17 Uo. 176–177. (48. sz.)

megtalálhatók az egyes magyar sereg- és csapattestek napi jelentései, valamint a hozzájuk beosztott német összekötő tisztek beszámolóit is.

De milyen magyar nyelvű források, hadiokmányok maradtak fenn a II. világháború keleti arcvonala mögött lezajlott magyar vonatkozású eseményekről? A Hadtörténelmi Levéltárban őrzött, idevonatkozó anyagok közül mindenekelőtt a 44., 46. és 54. gyalogezredek, illetve a 46/III. zászlóalj 1941–1943. évi iratait említeném meg, melyek számos – hadosztály-, illetve ezredszintű – rendelkezést, utasítást tartalmaznak a magyar megszálló alakulatoknak a helyi polgári lakossággal szemben tanúsítandó magatartásáról. Az e témában kutatók részére rendelkezésre állnak a Honvéd Vezérkar főnöke 1. osztály 1941 és 1943 közötti napi helyzetjelentései, melyek számos esetben tartalmazzák a Keleti és Nyugati Magyar Megszálló Csoport parancsnokságainak napi összefoglaló jelentéseit az egyes partizánellenes vállalkozások lefolyásáról és veszteségeiről. Az 1943–1944-es időszak magyar érintettségű partizánharcaira vonatkozólag jól hasznosítható Bor Jenő altábornagy memoárja, valamint az általa irányított 12. könnyű hadosztálynak és II. tartalék hadtestnek egyes iratai, melyek a Hadtörténelmi Levéltár Personalia anyagában találhatóak meg. A 19. könnyű hadosztály 1943. április 12. és szeptember 5. között vezetett hadinaplója is betekintést enged az ukrán és fehérorosz területen bevetett magyar megszálló alakulatok mindennapi életébe, a helyi lakossággal való viszonyába, illetve partizánellenes küzdelmeibe.

A Don mentén védőállást foglalt 2. hadseregbeli alakulatok és a helyi orosz lakosság több mint hat hónapig tartó kapcsolatáról, együttéléséről elsősorban a 9. könnyű hadosztály, a VII. hadtestparancsnokság és a 2. hadsereg-parancsnokság főszállásmesteri osztályának korabeli, illetve még 1943 tavaszán-nyarán utólag rekonstruált hadiokmányai között találhatunk informatív dokumentumokat. E témáról történeti értékű leírásokat, adatokat tartalmaznak Somorjai Lajos tartalékos orvos zászlós, illetve Hőbe Lajos tartalékos főhadnagy – önálló kötetben megjelent – korabeli harctéri napló¹⁸ is.

Az eddig említett források mellett megemlíthetők a levéltárakban és magángyűjteményekben őrzött visszaemlékezések és korabeli feljegyzések is. Bár a bennük rejlő információk kritikával kezelendők, ezek feltárása is szükséges a téma alapos feldolgozásához.

Az idegen, feltételezhetően ellenséges érületű lakossággal szemben tanúsítandó bánásmódról, magatartásról a honvédalakulatok részére már az 1938 és 1941 közötti terület-visszacsatolások időszakában is születtek rendelkezések. „Fegyverrel kézben elfogott polgári egyéneket a helyszínen agyon kell löni! Indokolatlan vérengzést a parancsnokok minden eszközzel akadályozzanak meg. A lakossággal szemben, különösen ott, ahol csapatainkat barátságosan fogadják, minden durvaságot kerülni kell. Azonban még a barátságos érületű lakoságnál sem hanyagol-

18 *Dr. Somorjai Lajos*: Megjártam a Don-kanyart. Harctéri napló, Oroszország, 1942–1943. Rubicon, Bp., 2002.; *Hőbe Lajos*: Orosz földön. Napló 1942–43. Magánkiadás, Veszprém, 2008.

hatók el az éberség és az előírt biztonsági rendszabályok!”¹⁹ – olvasható a délvidéki hadműveletben részt vett, s később Zomborba bevonult 10. gyalogdandár parancsnokságának 1941. április 10-ei rendelkezésében.

Az efféle utasítások végrehajtandó előírásai – elővigyázatosság, jóindulat, kellő szigor – a magyar megszálló alakulatok keleti hadműveleti tevékenysége alatt is érvényesek voltak, s néhány elemmel ki is egészültek. Az egyes magyar megszálló seregtestek parancsnokságai – rendelkezéseikkel mindenképpen – igyekeztek minél jobb együttműködést kialakítani a helyi lakossággal, illetve vezetőikkel. Tisztában voltak ugyanis azzal, hogy a partizáncsoportok általi fenyegetettség ellenséges érzületű polgári lakossággal párosulva komoly veszélyforrás lehet számukra. Szigorúan büntették emiatt a lakosság megkárosítását, jószágainak és terményeinek rekvirálását, illetve a nők ellen elkövetett erőszakoskodásokat is. „A dandár feladata a biztosításon kívül a terület megbékéltetése. Rablás, lányokkal, asszonyokkal szembeni erőszakoskodás nemcsak a feladat megoldásának szellemével ellenkezik, hanem a lakosság jobb érzésű rétegének ellenséges érzületét is kiváltja és a magyar katona jó hírnevét is teljesen tönkreteszi. Aki ez ellen vét, azzal szemben kíméletnek nincs helye”²⁰ – olvasható a 105. gyalogdandár (1942. február 12-étől könnyű hadosztály) parancsnokának 1941. december 27-én kelt parancsában. Kolossváry Imre vezérőrnagy már december 10-én is kiadott egy hasonló intézkedést, ugyanis seregtestének állományában²¹ kezdettől fogva komoly fegyelmi problémák adódtak.²² A 105. könnyű hadosztály 46. gyalogezred állományánál tapasztalt erőszakos cselekedetéről számolt be a magyar csapattesthez vezényelt összekötő tiszt, Crüwell főhadnagy is, akinek 1942. április 7-ei jelentésében az alábbiak olvashatók: „A mindennapos fosztogatások, gyakran előreszegezett fegyverrel, a bántalmazások és a nemi erőszak olyan méretet ölt, amely a lakosság ez idáig szilárd bizalmát a német Wehrmacht felé komolyan veszélyezteti. A kiadott parancsok eddig hatástalanok maradtak.”²³

19 HL M. kir. Honvédség és Csendőrség csapatanyaga. II. 1471. 53. doboz. 10. gyalogdandár iratai. („Csapatok magatartása” 26/10. dd. I. a. – 1941. szám.)

20 HL M. kir. Honvédség és Csendőrség csapatanyaga. II. 1519. 22. doboz. 46/III. zászlóalj számnélküli iratok. („Egyéni meggazdagodást célzó zsákmányolások megszüntetése” 362./105. gy. dd. I. a. 41. XII. 27. szám.)

21 A csökkentett létszámú megszálló csapattestek általában idősebb, 35–45 év közötti tartalékos és póttartalékos legénységgel vonultak el a keleti hadműveleti területre. Az 1938 és 1941 közötti terület-visszacsatolások nyomán megnövekedett nemzetiségi (román, ruszin, szlovák, szerb, horvát) hadkötelesek aránya az egyes magyar megszálló alakulatokon belül kezdetben 30%, majd 1942 nyarától 50% volt. A személyi állományt 12 hónap hadiszolgálatot követően váltották fel.

22 HL M. kir. Honvédség és Csendőrség csapatanyaga. II. 1519. 22. doboz. 46/III. zászlóalj számnélküli iratok. („Önhatalmú harácsolások, rablások és üzérkedések elterjedése” 168./105. gy. dd. I. a. 41. XII. 9. szám.)

23 HL Mikrofilmtár. Kommandant für das rückwärtige Armeegebiet 580. iratai. Bericht des Verbindungs-Offizier zum kgl. ung. I. R. 46. 7. April 1942. 744. tekercs 866. számú felvétel. Krausz Tamás és Varga Éva Mária kötetének 59. jegyzetében is történt utalás erre a dokumentumra, azonban a pontos idézet és levéltári jelzet, illetve az „I. R. 46.” (vagyis a magyar 46. gyalogezred) rövidítés feloldása nélkül.

A partizán-hadviselés – főképpen a Gomel–Bahmacs–Konotop vasútvonal-tól északkeletre elterülő, összefüggő erdőség területén – 1942 második felében már egyre durvább és kegyetlenebb formát öltött. A vasútvonalak elleni gyakori szabotázsakciókkal és az elfogott német és magyar katonák kegyetlen megkínzásával és meggyilkolásával a partizánok azt az ellenreakciót akarták kiprovokálni, hogy a megszálló alakulatok minél több túszt fogjanak el és végezzenek ki a helyi lakosság köréből, hogy ezáltal azok hangulata és magatartása egyértelműen a megszálló alakulatok ellen forduljon és tevőlegesen is a partizánokat támogassák. Az egyes magyar megszálló alakulatok napi helyzetjelentéseiből, illetve megtorló jellegű intézkedéseiből arra lehet következtetni, hogy esetenként bevált a partizánok számítása. „Csendes alezredes zászlóalja [vagyis az 55/II. zászlóalj – Sz. P.] Jelino helységbe [!] újból bevonult és megkezdte a falu teljes felégetését. 30 partizánt kivégeztek, 200 partizángyanús lakost pedig átadtak a német titkos tábori rendőrségnek”²⁴ – áll a 105. könnyű hadosztály 1942. március 27-ei helyzetjelentésében.

A „brjanszki erdőségnek” is nevezett területen folytatott partizánháború²⁵ következményeiről Daróczi Gyula fennmaradt harctéri naplójában is találunk részleteket. „A partizánok házakból, előre kiépített fedezékből és jó felszereléssel tizedelik sorainkat. Borzalmas mészáros munkát végeznek. Itt nincs fogoly, ha elfognak egy magyart vagy németet, vandál módon csonkítják meg, mielőtt kivégeznék. Egy hadnagy[ot], aki kezük alá került, levetkeztették és a combját fölhasították, mintha zseb lett volna, és beledugták a kezét. Nemző szervét levágják és mint szivart az áldozat szájába teszik. És mindezt élve hajtják végre. [...] Persze a megtorlás nem marad el. Azt a falut, melyekben partizánok vannak, a mi katonáink körül fogják és minden lakójával irgalom nélkül felgyújtják, a lakosokat kiirtják. Sok ilyen kiirtott falu van erre”²⁶ – olvasható a korabeli, személyes jellegű dokumentumban, melynek szerzője 1942. április elején a 102. könnyű hadosztály 40/I. zászlóaljának honvédeként vett részt a Dmitrijev környéki partizánellenes vállalkozásokban.

A partizán-tevékenység megnövekedésével és kiterjedésével együtt a helyi ukrán lakosság ellenállása is fokozódott a megszálló csapatokkal szemben. A brjanszki erdőség területén tevékenykedő magyar csapatok miatt az általuk ellenőrzött falvakban – saját biztonságuk érdekében – gyakorta tartottak razziákat és járőrözéseik számát is megnövelték. Mint ahogy a korabeli magyar és német hadiokmányok is bizonyítják, a magyar megszálló csapatok tisztikarában saj-

24 HL Vezérkar főnöke, Elnöki 1. a. oszt. számnélküli iratok. Napi helyzetjelentések 1942. 03. 27. 1337. o. (1285/Keleti Megsz. csop. I. a. 42. 03. 27.)

25 1942 tavaszán a brjanszki erdő déli és északnyugati részén 86 partizánosztagnak (kb. 14 600 fő) tevékenykedett. Az 1941. nyári német hadműveletek nyomán jelentős szovjet csapatrészek maradtak vissza ebben a hatalmas erdőségben, melyek légi szállítás útján állandó fegyverzeti, ill. felszerelésbeli megerősítésben részesültek. A német hadműveleti előkészületek akadályozására, megzavarására számos akciót, vállalkozást indítottak ebben az időszakban. *Erich Hesse: Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944.* Musterschmidt, Göttingen, 1969. 170.

26 HL Tgy. 3220. Daróczi Gyula: A 40/I. zászlóalj megszálló tevékenysége Ukrajnában. 1941. XI.–1942. X. 14–15.

nálatos módon akadt néhány alosztályparancsnok, akinek személyéhez számos indokolatlan kivégzés kapcsolható. A korabeli hadiokmányokból ismert, hogy a 32. gyalogezred kötelékébe tartozó Bedő Zsolt főhadnagy és Merész Miklós tartalékos főhadnagy – többnyire saját elhatározásukat követve – jelentős számú partizánnak vélt ukrán polgári lakost végeztetett ki.

Maradtak fenn iratok egyes magyar megszálló csapatok teljes mértékben indokolatlan és értelmetlen erőszakos cselekedeteiről is. A 124. könnyű hadosztály 44/II. zászlóaljának döbbenetesen egyértelmű megfogalmazásban készült „harcjelentése” három, 1943. január 6. és 7. között végrehajtott partizánellenes vállalkozásról számol be. Az egri csapatok kötelékeinek – a német Seeger harccsoport utasítása értelmében – egy 180 kilométer hosszú és 20-30 kilométer széles területet kellett átfésülniük Koroszyen és Luginy térségében. Az egyes csoportok délkeleti irányba haladva több falu lakosságát tizedelték meg. Összesen 45 főt gyilkoltak meg, javarészt nőket és gyermekeket. „A zászlóalj teljesítményével a felettes német hatóságok teljes mértékben meg vannak elégedve, mely kitűnt a zászlóaljparancsnokhoz beosztott német összekötő tisztnek a [német] harccsoport parancsnokságnak leadott jelentéséből”²⁷ – olvasható a „harcjelentés” végén.

Az eltérő körülmények és helyzetek közepette született forrásokban gyakran tapasztalható a partizánok és az ukrán polgári lakosság szerepének és cselekedeteinek egybecsúsítása. Ilyen fedezhető fel a magyar megszálló csapatok első jelentősebb partizánellenes fellépése, az 1941. december 21-ei rejmentarovkai vállalkozás esetében is. E tragikus eseményről kevés és egymástól meglehetősen eltérő jellegű és szemléletű forrás áll rendelkezésünkre. Fennmaradt a Keleti Magyar Megszálló Csoport parancsnokságának – a vállalkozásban részt vett 32. gyalogezred korabeli jelentésén alapuló – összefoglaló tájékoztatója, továbbá Schell Zoltán ezredesnek a Magyar Katonai Szemle 1942. évi 5. számában megjelent tanulmánya, aki írásának összeállításakor feltehetően szintén a korabeli hadiokmányokat dolgozta fel, valamint egy 1950–1951. évi koncepció per anyaga, amely a 32/II. zászlóalj perbe fogott és súlyos büntetéssel sújtott zászlóaljparancsnokának, illetve néhány beosztott tisztjének és honvédjének irányított és kieroszakolt tanúvallomásait tartalmazza. Míg az első két forrásból egy sikeres, nagyszabású partizánellenes vállalkozás lefolyását és vezérkari szintű elemzését ismerhetjük meg, addig a Rákosi-éra egyik legkeményebb időszakában lezajlott per iratanyagából, a gyanúsítottak szinte azonos szövegezésű vallomásaiból, kihallgatási jegyzőkönyveiből egy kegyetlen tömegmészárlás képe tárul elénk. A meglevő forrásokból leginkább a vállalkozásban részt vett alakulatok, parancsnokaik neve és a helyszín megnevezése tűnik csak hitelesnek. A megtörtént események bemutatását illetően lényeges eltérések tapasztalhatók. A partizánok és a rejmentarovkai polgári lakosság cselekedeteiről, magatartásáról, valós létszámáról és veszteségeiről, illetve a partizánoknak – a honvéd alakulatok által fellelt és zsákmányolt – fegyverzeti és felszerelésbeli készleteiről többnyire egymástól teljesen különböző leírások vallanak.

²⁷ Babucs Zoltán–Maruzs Roland: Ahol a hősök születnek. Az egri magyar királyi „Dobó István” 14. honvéd gyalogezred története (1922–1945). 2. bőv. kiad. Püldo, Nagykovácsi, 2007. 164.

A december 21-ei rejmentarovkai vállalkozás célja – mint ahogy a különböző források is bizonyítják – a Rejmentarovkán és a közeli erdőségben tartózkodó, 1500-1600 főre becsült partizáncsoport megtámadása és megsemmisítése volt. A két – megerősített zászlóalj erejű – harccsoport által végrehajtott akció során minimális veszteség mellett a falut sikerült elfoglalni, s házait felgyújtották. A Rejmentarovkán történeteket ismertető csekély korabeli forrás adatai közül leginkább a 900 fős partizánveszteség igényel magyarázatot. A partizáncsapatok sajátos harcmódorát és hatásos fegyverekkel való megfelelő ellátottságát tekintve nehezen feltételezhető e nagyarányú veszteségadat. A valós veszteségekbe valószínűleg a helység harcok során meghalt rejmentarovkai polgári lakosok száma is belefoglatatik, hiszen ha valamennyi életét vesztett helyi polgár partizán lett volna, a magyar csapatok feltehetően csak nagyobb veszteségek árán érthették volna el ezt az eredményt.

A 2. hadsereg csupán tágabb értelemben, illetve Krausz Tamás és Varga Éva Mária szerint számít megszálló seregtestnek, mivel az 1942–1943. évi harctéri szolgálata alatt mindvégig a szovjet reguláris csapatok elleni hadműveletekben, harccselekményekben vett részt. Miután a kötet 55 dokumentuma kapcsolatos ezen hadsereg keleti hadszíntéri tevékenységével, röviden kitérek a helyi orosz lakossággal kialakult kapcsolatára is.

Krausz Tamás és Varga Éva Mária kötetében több olyan lakossági kihallgatási jegyzőkönyv található, melyek a Donhoz kikerülő magyar 2. hadseregbeli alakulatok kegyetlenkedéseiről számolnak be. Gyakorta a folyóhoz elsőként előrenyomuló, majd a déli irányban folytatódó hadműveletekhez elvonuló német egységek atrocitásaival is a magyar csapatokat gyanúsítják meg. Ezen vallomásokban csupán a kivégzésekről, erőszakoskodásokról és az anyagi károkozásokról tesznek említést, e cselekedetek előzményeit és körülményeit nem tudhatjuk meg belőlük. A magyar 2. hadsereg egykori honvédeinek és tisztjeinek memoárjaiból, feljegyzéseiből sokkal teljesebb és hitelesebb kép bontakozik ki ezekről a sajnálatos esetekről. A soproni 7. könnyű tüzérezred állománya 1942. július 11-én jutott el a Don folyó menti Uriv község közvetlen közelébe. A faluba való bevonuláskor jelentős ellenállásba ütköztek. A Donon átkelni nem tudó szovjet harcokocsiötéletet a helyi lakosság és a belőlük verbuválódott partizánok is támogatták. Az adott helyzetben nem maradt el a megtorlás. Kivégzések történtek, illetve Uriv lakosságát – a többi, arcvonalhoz közeli település polgári lakosaival együtt – kitelepítették. Vándor Endre tartalékos zászlós és Csizmazia Gyula tizedes ezzel kapcsolatban az alábbiakat jegyezte fel frontnaplójába:

„Július 12. [...] Hasenöhrli Vili jelenti, hogy Szalay honvédot elküldte a lovakért, s azt közben valószínűleg a házakból agyonlőtték. A tankok még mindig ott garázdálkodnak a falu körül. A falut lassan, fokozatosan felgyújtják. Este 9 h körül már lángban áll az egész falu.” (Vándor Endre tartalékos zászlós.)²⁸

28 *ifj. Sarkady Sándor–Szabó Péter: Soproniak a Don-kanyarban. Edutech, Sopron, 2001. 159.*

„Július 12-én a hajnali órákban értesítettek bennünket, hogy az oroszok kivonultak a faluból és mi is változtassunk tüzelőállást valahol a faluban. Mi azonnal nagy távközökkel beszivárogtunk a falu északi részébe, itt tüzelőállást foglaltunk. De ez a rész annyira tele volt partizánokkal, hogy minden házból lőttek bennünket, azt sem tudtuk honnét, csak a golyók jöttek.” (Csizmazia Gyula tizedes.)²⁹

„Július 14. [...] A tanktámadás következtében rengeteg a veszteség, s a halottaink még mindig temetetlenül hevernek az utcán. Viszont a falut teljesen kiürítették, s akit ezután ott találnak, azt föbe lövik. Állítólag még a gyermekek is tüzeltek katonáinkra.” (Vándor Endre tartalékos zászlós.)

A ki nem telepített Don mögötti terület közigazgatásának megszervezése a 2. hadsereg arcvonal mögötti alakulatai által felállított állomásparancsnokságok feladata volt, melyek e téren együttműködtek a tábori rendészeti szolgálattal. Ezen parancsnokságok községenként bírót (sztarosztát), községi tanácsot és polgári segédrendőrséget neveztek ki, s e szervek elsősorban a helyi lakosság kötelező munkaszolgáltatásának és a mezőgazdasági termelés folytonosságának biztosításánál működtek közre.

Amikor egy katonai kontingens idegen, ellenséges lakosságú területet száll meg és ott huzamosabb ideig állomásozik, természetes módon igyekszik magának egyfajta biztonságot teremteni, kivédendő az ellenséges támadásokat, rajtaütéseket. Úgyel arra is, hogy tevékenységéről az ellenség ne kaphasson információkat. A 2. hadsereg alakulatai is hasonlóképpen cselekedtek Don menti védőkörleteikben. A hadművelési területre érvényes rendelkezések szigorú betartását a hadsereg hadtápszászlóaljainak³⁰ a csapatokhoz vezényelt alosztályai felügyelték. Tevékenységük főleg a lakosság mozgási szabadságának korlátozásából, idegen egyének ellenőrzéséből, fegyverek és kémtevékenység folytatására alkalmas berendezések felkutatásából, a lakosság közé bizalmi emberek beszerzéséből, merényletek

29 Csizmazia Gyula naplójegyzetei az orosz frontról 1942. május 5-étől 1943. május 30-áig. Eredeti kockás füzetéből másolta leánya, Csizmazia Erzsébet. (Másolata a szerző birtokában.)

30 A 2. hadsereg hadrendjében található hat hadtápszászlóalj közül a 101., a 106. és a 108. a hadsereg hadtápparancsnokság alárendeltségében, hét hadtáp-állomásparancsnoksággal együtt hadseregközvetlen alakulatként a hadsereg mögöttes, ún. hadtápterületén tevékenykedett, a 102. a III., a 105. a IV., a 109. pedig a VII. hadtest kötelékébe tartozott. Az utóbbi három – közvetlenül az arcvonal mögött elhelyezkedő – csapattest századait a hadtesteken belül a könnyű hadosztályokhoz osztották szét, csupán a zászlóaljparancsnokság és egy század maradt hadtestközvetlen alosztály. A hadtápszászlóaljak négy, egyenként 140 puskával, 16 golyószóróval és néhány német géppisztollyal felszerelt századból álltak. Ehhez csatlakozott a táboricsendőr-szakasz, valamint a zászlóalj törzsébe vont géppuskás-szakasz. A hadtápszászlóaljak és a hadtáp-állomásparancsnokságok tevékenységi körébe a hadtápterületen elsődlegesen a katonai közigazgatás megszervezése, a közbiztonsági szolgálat ellátása és a tábori rendészeti feladatok végrehajtása tartozott, de rájuk hárult gyakran a helyi partizántevékenység letörése, közutak és vasútvonalak biztosítása, elhagyott hadianyagok felkutatása és összegyűjtése is. *Szabó Péter*: Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története 1942–1943. Corvina, Bp., 2001. 43.

esetén túsok szedéséből és őrzéséből, illetve egyéb hasonló jellegű általános és időszaki intézkedések betartatásából állt.³¹

A 2. hadsereg hadműveleti területén partizántevékenységgel ugyan nem kellett számolni, de a Don túlsó oldalán védelmi állást foglalt szovjet seregtestek igyekeztek minél hatásosabb kémhálózatot kiépíteni a magyar csapatok által megszállt térségben. A felderítő feladatokat elvállaló személyek általában a Don menti falvak kitelepített lakosságából kerültek ki, illetve olyan szovjet katonákból, akiknek nem sikerült a visszavonuló szovjet csapatokkal átjutni a Don túlsó partjára, s polgári ruhát öltve szétszóródtak a 2. hadsereg védőkörletének mögöttes területein. A hadsereg nagy kiterjedésű hadtápterületén szolgálatot teljesítő három, kis létszámú hadtápzászlóalj tisztogatásainak június 28. és október 20. között közel 760 partizánnak minősített személy esett áldozatul.³² Az egyes falvak magyar állomásparancsnokai is elrendelhettek kivégzéseket. Retorziót többnyire azon polgári személyek ellen alkalmaztak, akik nem tudták igazolni magukat, akik visszaszökdöstek kitelepített Don menti falvaikba, illetve sötétedés után a szabadban tartózkodtak.

A Don mögötti települések lakosságát a védőállások kiépítését és tökéletesítését célzó kötelező munkaszolgálatuk mellett egyéb – a magyar hadsereg ellátása szempontjából elengedhetetlenül fontos – feladatok ellátására is igénybe vették. A 2. hadsereg seregtesteinek parancsnokságai már július végén rendelkeztek az élelmezési készletek téli időszakra történő felhalmozásáról és tartalékolásáról, s az alárendeltségükbe tartozó alakulatokat utasították a kiürített területeken félbehagyott aratási és szénagyűjtési munkálatok végrehajtására. Lehetséges munkakerőként elsősorban a helyi orosz lakosság, az orosz polgári munkásszázadok és – a harchelyzethez mérten – a saját csapatok jöhettek számításba.³³ A 2. hadsereg-parancsnokság I. a. (hadműveleti) osztályán 1942. szeptember 3-án készült jelentés a polgári lakosság minél nagyobb mértékű igénybevételét illetően az alábbiakat tartalmazta: „A magyar hadsereg egész területén a polgári lakosság teljes mértékben fedezi a mezőgazdasági szükségleteket. A mezőgazdasági munkálatokon felül eddig a hadsereg területén útkarbantartó munkálatokra 4300 fő, állásépítésre és a téli elhelyezések előkészítésére 4400 fő volt beállítva. Mihelyt az aratási munkálatok befejeződnek, a polgári lakosság útkarbantartásra és a téli előkészületek végrehajtására fokozott mértékben lesz alkalmazva.”³⁴

31 HL M. kir. Honvédség és Csendőrség csapatanyaga. II. 1453. 2. hadsereg iratai 28. fasc. Tájékoztató a magyar királyi VII. hadtest anyagi helyzetéről, 1942. dec. 31-ig. 10–11.

32 HL M. kir. Honvédség és Csendőrség csapatanyaga. II. 1453. 2. hadsereg iratai 15. fasc. Főszállásmesteri osztály, szám nélküli irat. (A magyar hadsereg támadó hadműveletei 1942. VI. 28.–IV. 1-ig ellátási, utanszállítási és hadtáp szempontból); uo. 7. fasc. 1227. számú naplómelléklet. („Összefoglaló helyzetjelentés” 843/M. hds. htp. I. a. 42. X. 19.)

33 HL M. kir. Honvédség és Csendőrség csapatanyaga. II. 1453. 2. hadsereg iratai 23. fasc. Magyar királyi 9. könnyű hadosztály-törzs I. c. (szállásmester) (1942. 05. 16.–08. 31.) 156. számú naplómelléklet.

34 HL M. kir. Honvédség és Csendőrség csapatanyaga. II. 1453. 2. hadsereg iratai. 6. fasc. 771. számú naplómelléklet („Polgári lakosság kihasználása a magyar hadsereg területén” 1673/2. hds. I. a. 42. IX. 3. szám.)

Számos visszaemlékezésben és korabeli feljegyzésben olvasható, példák felsorakoztatásával, hogy a Don menti arcvonaltól mögött elszállásolt magyar csapatok – gyakran felettes parancsnokságaik rendelkezéseivel ellentétben – gondoskodáson alapuló szoros kapcsolatot alakítottak ki a nyomorúságos állapotban élő helyi orosz lakossággal. Ellátásuk és biztonságuk érdekében végzett munkájukat Hőbe Lajos tartalékos főhadnagy, az egyik Potudany menti orosz falu magyar állomásparancsnoka az alábbiak szerint igyekezett kompenzálni: „Ma ismét engedélyt adtam a lakosoknak, hogy a malomban öröltessen. Két őrt is adtam melléjük az útra, nehogy az esetleg meghúzódó partizánok elvehessék a gabonájukat. Egy orosz asszonyt súlyos műtét miatt átvittem a tábori kórházba, ahol a műtétet végrehajtották (szemműtét). Így a beteg megmaradt, és egyik szemére látni fog. Ellenkező esetben pár napon belül meghalt volna. Ilyen cselekmények és a gondoskodás az oroszok hálóját vonja maga után. Bizalmuk irányunkban mindennap erősebb lesz, mert gondoskodunk róluk. Minden kérésüket lehetőleg teljesítjük, amire szegényeknek nagy szükségük van. Ismét járhatnak szabadon a templomukba, ami húsz éven keresztül raktár volt. [...] Általában minden lehető megadunk nekik, csak a pontosságot követeljük meg tőlük”³⁵ – olvasható a korabeli naplóban.

Kállay Ferenc tartalékos főhadnagy, a 31. gyalogezred gh. főnöke az alábbiak szerint emlékezett vissza alakulatának a helyi lakossággal való kapcsolatára: „Az ezred hátsó vonala Ternovojén húzódott, de a lakosság bent volt, mert Rummy Lajos ezredes [a 31. gyalogezred parancsnoka – Sz. P.] annyira emberséges volt, hogy azt mondta nekünk, hogy ha rendesen viselkedik a lakosság, ne bántsátok őket. Nekem külön felhívta a figyelmemet arra, hogy ha a konyhán maradék van, azt adjuk oda az orosz lakosoknak. Ugye, az alakulatomból többen szabadságra mentek. Mi azért fölvételeztük az adagokat és bizony 20–22 kosztosom minden nap megjelent az ebédosztásnál. [...] Nagyon hálásak voltak ezek az emberek nekünk. Azt lehet mondani, szinte összebarátkoztunk velük. Nem bántottunk senkit. [...] Nehogy azt gondoljuk, hogy azért jöttünk, hogy itt esztelenül gyilkoljunk, meg romboljunk. Idehoztak bennünket, itt vagyunk, viselkedjünk emberségesen.”³⁶

Ezt a korabeli, személyes naplórészletet nem véletlenül hagytam vitacikkem végére. A téma esetleges későbbi, árnyaltabb, többoldalú és tudományos igényű feldolgozásához szántam adalékul.

35 Hőbe L.: Orosz földön i. m. (18. jz.) 122–123.

36 Hol vannak a katonák? Szemelvények a Don-kanyart megjártak vallomásaiból és korabeli hadijelentésekből. Szerk. Tál Gizella–Raffai István. Új Horizont, Veszprém, 2005. 194.

